

6. INTERTEXTOVOST

Skutečnost, že literární díla nevznikají ve vakuu, ale reagují na již existující kontext, odedávna známá např. z parodií, byla zdůrazněna v 19. st. komparatistikou, zkoumající literární vlivy; k systematickému výkladu vztahů mezi texty přistoupila ale až moderní teorie intertextovosti v 70. letech 20. st. (J. Kristeva, G. Genette). Souhrnně s podrobnou literaturou předmětu viz J. Homoláč (1996) nebo S. Schahadat (in *Úvod do literární vědy*).

Verš *Miluji a tedy jsem* můžeme číst dvojím způsobem: Jednak jako autonomní text Závadův, jednak jako literární obměnu výroku R. Descarta *myslím, tedy jsem* – klíčové formule evropské myšlenkové tradice. Závadův gnómičtý verš je tedy podvojný znak – poukazuje k situaci a zároveň i k světu textů, jeho autor je zároveň pisatel i čtenář. Tento jev není ojedinělým či náhodným úkazem, ale jedním z typických projevů literatury zvaným intertextovost.

Intertextovost/ intertextualita je schopnost textů, zvláště literárních, **vztahovat se k jiným textům**, absorbovat je a transformovat. Protipólem intertextovosti je situovanost (vztah k mimotextové realitě). Zásadní význam intertextovosti spočívá v tom, že umožňuje aktualizaci (oživování, zpřítomňování, replikování) veškeré textově zafixované literárně kulturní tradice.

Intertextový vztah, který byl v daném případě demonstrován textem minimálního rozsahu, pouhou řádkou, lze nezřídka vztáhnout na celá literární díla. Dokladem takto široce založené návaznosti je třeba Joyceův román *Odyseus*, transformující stejnojmenný Homérův hrdinský příběh tak, aby odpovídal nehrdinskému „bloudění“ ve světě moderní každodennosti, anebo román T. Manna *Josef a bratři jeho*, osobitě přetvářející starozákonní příběh.

Existují dva teoretické modely intertextu: strukturalistický a poststrukturalistický. První z nich chápe intertext jako projev vědomého kontaktu mezi texty; druhý, obecnější model zahrnuje i mezitextové vztahy vznikající nezávisle na vůli pisatele. V současnosti převládá názor, že každý literární text je chťe nechtě také intertextem, takže intertextovost patří

k charakteristickým znakům literatury/ literárnosti. V každém textu jsou jistým způsobem přítomny jiné texty kultury, minulé či současné.

Intertext je dán vztahem mezi textem výchozím, tzv. **pretextem** (prototextem), a textem navazujícím, tzv. **posttextem** (metatextem).

Vztah posttextu k pretextu může být v zásadě stvrzující čili **afirmativní** (Horovy *Máchovske variace*, Páralova *Válka s mnohozvířetem* navazující na Čapkovu *Bilou nemoc* a zároveň *Válku s mloky*) nebo naopak **kontroverzní** (Erbenova balada *Záhořovo lože* polemizující s *Májem*). V této polaritě se skrývá významová potence zásadní důležitosti, konfliktní vztah k světu znaků, který nás obklopuje.

Navazování, jak dokládá i Závadův verš, se přitom neomezuje na krásnou literaturu, těží i z textů odborných či publicistických. Zahrnuje vztahy k textům jiných autorů, ale i autorovy odkazy k vlastním dílům (např. Páral).

Intertextové navazování tedy může být záměrné, ale i nezáměrné (v případě epigonské závislosti se jedná o nezáměrný afirmativní vztah k cizí poetice), **deklarované**, aby je vnímal i řadový čtenář, nebo **skryté**, určené zasvěceným. Pretext může autor např. výslovně citovat, připomenout autora (*Máchovske variace*). *Záhořovo lože* ilustruje opačný případ navazování skrytého. Intertextové navazování může být vážné, anebo též komické: „*»Leničko! Libuško! Irenko!« zvolala v osobité máchovske variaci*“ – píše Viewegh o kolegyni učitelce, narážející na apostrofu *Hynku, Viléme, Jarmilo* v Máchově *Máji* a zároveň na titul Horovy sbírky *Máchovske variace*.

K textu *Rukověť pábitelského učně* připojil Hrabal P. S.: *Když analyzuji tento text, který jsem napsal za pět hodin v nepravděpodobných pauzách mezi štípáním dříví a sekáním trávy, text, který má zvolněný tep vertikální sekry a horizontální sečení rakouské pily, musím rozlišit mezi větami, které vplynuly jako úhrn vnitřní zkušenosti, od vět, které jsem získal četbou. Musím vyjmenovat autory a jejich věty, které mne od té doby, kdy jsem je přečetl, fascinují natolik, že jsem si je nevymyslel sám. „Nepovažuji sebe za růženec, ale za článek přetrženého řetězu“, je obrácená variace Nietzscheho „nejsem článek řetězu, ale řetěz sám.“*

„Každý milovaný předmět je centrem rajské zahrady“, je přesný Novalis, „Dionýsos, veselost, která se stala člověkem,“ je Herder. A toť vše. Překvapení čtenáře je tím větší, že Hrabal představuje (sugeruje) typ spontánního vypravěčství inspirovaného především bezprostřední životní empirií, hlasy lidí.

Hlavní typy intertextů uvádíme v přehledném výčtu spolu s příkladem; upozorňujeme však, že jejich odlišení může být v některých konkrétních případech (parafráze/variace, citát/ aluze) značně neostré:

Citát: doslovně zapojený, zpravidla z kontextu vyčleněný fragment pretextu; reálný, popř. fingovaný, s uvedením autora či bez něho.

Centó, koláž: seskupení prvků z různých pretextů v jednom textu – prolog Hrubínovy *Hirošimy*, Pound *Cantos*.

Aluze: narážka, vědomé náznakové navázání na pretext – *Český sen* v titulu esejistického díla V. Macury o českém iluzionismu připomíná stejnojmenný titul básnické sbírky Kainarovy i kontrastní titul Šimonovy sbírky Český den.

Parafráze: záměrně nepřesný citát – *Na počátku fakt stvořil slovo/ A slovo se vznášelo nad propastí* (Holub) – pretextem je úvodní pasáž Geneze *Na počátku Bůh stvořil nebe a zemi; Nevýti, či výti?/ Výti, či nevýti?/ to je otázka* (Mikulášek) – pretextem je Hamletův monolog *Zda žít či nežít*. V obecnějším pojetí se parafráze chápe jako dílo založené na strukturní analogii s jiným.

Variace: obměňování motivu či námětu – Hrubín v *Proměně* variuje motiv Ikarova pádu (a navíc názvem upomíná na Ovidiovy *Proměny*).

Adaptace: převod uceleného pretextu do jiného žánru – Durychovo přeuvyprávění Nového zákona po mládež *Z růže kvítek vykvet nám*; převod do jiného média – Vlácilův film *Markéta Lazarová* podle stejnojmenného Vančurova románu.

Parodie: reprodukce zhušťující a vyhocující vlastnosti pretextu nebo tzv. architektu s komickým efektem – Brdečkův *Limonádový Joe*, parodie westernů.

Pastiš: pro postmodernu příznačná rozmariná a tolerantní (nevýsměšná) parafráze klasické předlohy – Suchého *Kytice*; inscenace *Babičky* v Divadle na provázku.

Travestie: převod z vysokého stylu do nízkého – anonymní *Babička vulgaris*; Čapkovy demytizační verze biblických motivů v *Knize apokryfů*.

Kontrafaktura: polemický text s obdobnou stavbou – Neumann *Starí dělníci* kontra Halas *Staré ženy*.

Palimpsest: v textologii původně rukopis napsaný na pergamenu přes starší, částečně odstraněný text; zde metatext vznikající vpisováním dodatečných poznámek do pretextu – Vaculíkův *Český snář*.

Imitace: programové napodobování určité literární předlohy, slohových postupů, ideově tematických či žánrových znaků považovaných za aktuální umělecký vzor – Čelakovského *Ohlas písní ruských*.

Plagiát: nepůvodní dílo, nevědomá nebo nepřiznaná napodobenina.

Překlad: převod do jiného jazyka (interlingvální) či v rámci téhož jazyka (intra lingvální) – např. ze staročeštiny do soudobé češtiny.

Paratexty: rámují vlastní text díla, jehož jsou zároveň součástí (titul, motto, dedikace, předmluva, žánrové označení).

Metatext: komentuje jiný text.

Hypertext: je vpisován do staršího textu (hypotextu).

Architekt: všeobecná pravidla, zvl. žánru, podle nichž byl text utvořen.

Intertextovost bývá využívána s různým důrazem a také různě hodnocena. Zjednodušeně řečeno vyhocuje polaritu mezi literaturou „akademickou“ a „barbarskou“. V některých literárních směrech se intertextovost stává estetickou hodnotou, stavěnou na odív (orientální „učenecká“ poezie, středověká literatura, klasicismus, postmodernismus), jindy je naopak preferována autorská empirie, intertextová souvislost se potlačuje či nepřiznává (realismus a naturalismus).

Jako rozšířená literární móda dnes někdy svádí k zjednodušené představě, že náročná literatura má vznikat hlavně z literatury samé jakýmsi samoplozením, je vzdálená životu, je koláží citátů pro zasvěcené, překrucováním starých příběhů a symbolů; že spisovatel je spíše filolog a čtenář svých předchůdců popř. soupeřů než autentická osobnost s přímou zkušeností; že důležitější než ohraničená díla jsou „texty“ bez hranic.

Fenomen intertextovosti však nesmíme redukovat na zdvořilé přejímání nebo snad rozměňování toho, co literatura již vyslovila. Intertextovost je především formou dialogu literárních tradic i celých kultur, umožňující přehodnocování existujících symbolů a kódů, **stvrzování i podvracení dosavadní kultury** metodou nenásilí. Ani autor, který je geniální nevzdělaný barbar, se nevymkne konfrontaci

se světem textů. Zápas o originální uměleckou výpověď bude vždy zároveň postojem vůči dosavadní literatuře.

Příklad

Rozpoznání intertextové návaznosti a její interpretace záleží do značné míry na literární erudici čtenářů, jež takto může autor škádlit i třídit. Např. báseň J. Suchého *Mezi básníky mě žádný Vítězslav nezval*, vyjadřující okouzlení českou poezií formou koláže z titulů slavných básnických sbírek a jiných literárních aluzí, může být také žertovým testem úrovně našich literárních vědomostí:

*Mezi básníky mě žádný Vítězslav nezval
Já však se přesto vetřel do jejich středu
Seděli všichni okolo stolu
A tak se pěkně bavili spolu
Že vám to ani vylíčit nedovedu*

*Postál jsem chvíli a pak jsem tiše pravil
Dříve než smrt mi na hrudi ruce sepne
Chtěl bych vám nosit víno a chleba
Podnikat všechno co bude třeba
Brousiti tužky vymejšlet rýmy štěpné*

*A zato bos a o hladu
Projítí chtěl bych tam a zpátky
Menší růžovou zahradu
S modravozelenými vrátky*

*A tam kde kohout plaší smrt
Zobákem bortí černou krovku
Tam zůstal bych a nepohrd
Romancí tichou pro křídlovku*

*V bezedné noci s Hamletem
Bych tuze rád si pohovořil
O básníkovi zakletém
Do jeskyně slov která stvořil*

*Pak zabloudil bych ke splavu
A poslouchal bych kterak hučí*

*Až pocítil bych únavu
A klesl dívce do náručí*

*Ta dívka světlem oděná
A krásná krásná po chudobě
Noc pošetile probdělá
Pro tu která mě tiskla k sobě*

*Nám ruce pana Březiny
By požehnaly v onen čas
Pak by nás mezi vavříny
Ku lásce zval hrdliččin hlas*

Literární návaznost často vnímá jen čtenář jisté generace: v Sýsových verších *Hlas zvonů táhne nad závějí/ Tam nahoře se o nás chvějí/ I sebetěžší hřích/ zasype něžný sních* věkově starší čtenář českého původu většinou pozná variaci na čítankovou báseň Vrchlického *Vánoce: Hlas zvonů táhne nad závějí,/ kdes v dálce tiše zaniká; dnes všechny struny v srdci znějí,/ neb mladost se jich dotýká...* Pro dnešní mladou generaci ale už tento pretext vypadl z povědomí. Ještě zasutější jsou pro současného čtenáře metatextové významy literatury starší, antické či středověké, nebo literatury překladové, které vyžadují odborný komentář.

Curciovo dílo *Evropská literatura a latinský středověk* dokládá kontinuitu evropské literatury, pro nás už překrytou odlehlostí času, množstvím opakujících se formulí (odborně nazývaných *topoi, loci communes*), které jsou roztroušeny v literárních textech různých staletí, a spojují je tak neviditelnou sítí v duchovní jednotu.